

Gazda, Jiří

**K relační distribuci některých intenzifikujících morfémů
řecko-latinského původu v ruských (a českých) substantivech**

*Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada
jazykovědná.* 1994, vol. 43, iss. A42, pp. [107]-113

ISBN 80-210-0931-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101503>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JIŘÍ GAZDA

K RELAČNÍ DISTRIBUCI NĚKTERÝCH INTENZIFIKUJÍCÍCH MORFÉMŮ ŘECKO-LATINSKÉHO PŮVODU V RUSKÝCH (A ČESKÝCH) SUBSTANTIVECH

Vedle mezinárodních prepozitivních elementů kořeného charakteru (typu *авто-*, *кино-*, *радио-*, *теле-*, *эко-*, *электро-* apod.) se na procesu integrace cizojazyčných slovtvorných prvků ve slovní zásobě současné ruštiny podílejí také prefixoidy, které z hlediska funkčně sémantického i strukturního stojí blíže tradičním prefixům. Jsou to kvantitativně a kvalitativně modifikující morfémy typu *анти-*, *квази-*, *контр-*, *макро-*, *макси-*, *мега-*, *микро-*, *мини-*, *псевдо-*, *супер-*, *ультра-* a některé další.

V této studii si chceme blíže všimnout intenzifikujících morfoelementů řecko-latinského původu z hlediska jejich relační distribuce v nových substantivních pojmenováních v současné ruštině v porovnání s češtinou. Spojováním těchto prefixoidů se substantivy vznikají nová pojmenování o struktuře „prefixoid vyjadřující míru + základové substantivum” a z hlediska jejich sémantiky je lze rozdělit na dvě vektorově protikladné skupiny: 1. intenzifikující prefixoidy *микро-* a *мини-*, které se spojují se substantivy k vyjádření malé (resp. nejmenší) míry obsahu vyjádřeného tímto základovým substantivem, 2. intenzifikující prefixoidy *супер-*, *макро-*, *макси-*, *мега-*, *супер-*, *ультра-*, které se naopak spojují se substantivy k vyjádření sémantiky vysokého (resp. nejvyššího) stupně tohoto obsahu.

1. Element *микро-* se etymologicky váže k řec. *mikros* (= malý). Ponecháme-li stranou jeho terminologické užití ve významu ‚miliónty díl základní měrové jednotky’ (*микрометр*, *микровольт*), pak se v prefixoidních útvarech tento element spojuje se základovým substantivem s významem ‚malý, malých („mikroskopických”) rozněrů’, a to 1. jako s jeho vlastností (*микрокосмос* = ‚malý svět’), 2. jako s jeho předmětem (*микроанализ* = analýza malého množství látky). Takto tvořené lexikální jednotky vznikají v současné ruštině i češtině ve všech komunikačních sférách: ve sféře odborné – *микрोगравитация*, *микродоза*, *микроринструмент*, *микроринфаркт*, *микрореприод*, *микрораз-*

дражитель, микросхема, микротехника, микрохирургия aj. (podobně v češtině – *mikroelektronika, mikroelement, mikroemulze, mikroflóra, mikroobvod, mikropinzeta, mikropočítač* apod.), hojná jsou tato pojmenování v publicistice i v jazyce běžně mluveném, kde mají často okazionalní charakter: *микроанкета, микродрама, микроиздание, микроколлектив, микроматч, микропоединок, микропраздник, микрорсиение, микростолкновение, микротурнир* aj. (v češtině např. *микробajka, микроinterview, микроjesle, микрокомментарь, микро rozhovor, микрошколка, микрозавод* atd.).

Prefixoid *мини-* vystupuje v ruštině i češtině jako první část pojmenování spojující základové substantivum s významem latinského slova *minimus* (= nejmenší) jako s jeho vlastností. Geneze tohoto prepozitivního elementu se vedle toho zakládá na vyčlenění z polokalkovaného výrazu *миниюбка* (*минискёрт* < angl. *miniskirt*, *minisukně*), v prefixoidních útvarech však vyjadřuje obecný význam malé míry obsahu pojmu vyjádřeného základovým substantivem. Podobně jako element *микро-* také prefixoid *мини-* se prakticky neomezeně spojuje se substantivy (a to jak s konkréty, tak s abstrakty), což spolu s významem, který vyjadřuje, ukazuje na to, že stojí z hlediska funkčně sémantického mezi prefixoidy s lexikálně konkrétním významem a vlastními prefixy. Ruská pravopisná tradice působí v tomto případě proti přehodnocení elementu *мини-* ve smyslu jeho zařazení mezi afixy (resp. afixoidy), neboť dosud převažuje psaní pojmenování s *мини-* se spojovníkem, jakožto formálním signálem kompozitivního tvoření, i když se někdy setkáváme se střídáním obou pravopisných variant (*мини-автомобиль* :: *миниавтомобиль, мини-компьютер* :: *миникомпьютер, мини-машина* :: *минимашина*). Nová pojmenování s tímto elementem nacházíme opět v oblasti technické terminologie, terminologie sportovní (*мини-баскетбол, мини-матч, мини-регби, мини-турнир, мини-футбол*) i ve sféře publicistické a běžně mluvené, kde sémantická průzračnost takto utvořených pojmenování poskytuje široký prostor pro okazionalní tvoření (*мини-анкета, мини-аэродром, мини-драматургия, мини-конфликт, мини-ловушка, мини-лошадь, мини-мышление, мини-образование, мини-перекур* apod.). V českém materiálu nacházíme mnohé výrazy přímo ekvivalentní pojmenováním ruským (*miniautomobil, minibasket, minifotbal, minikomputer, minipočítač* aj.) a také další lexikální jednotky, které ukazují na paralelní fungování tohoto slovo tvorného modelu v obou jazycích (*minidráha, minifestival, miniinterupce, minilednička, minipískoviště, miniporadna, minivýprava* apod.).

Přes značnou míru synonymie elementů *микро-* a *мини-* uvnitř obou jazyků i mezi nimi lze na základě analýzy shromážděného materiálu vyslovit určité závěry o přednostním spojování těchto prefixoidů s určitými typy substantiv i o některých diferencích v jejich distribuci mezi ruštinou a češtinou. Pokud jde o relační distribuci elementů *микро-* a *мини-* v ruštině ve významu ‚malého rozsahu, malých rozměrů, nízkého stupně‘, nejsou tyto ve vztahu volné variace (nejsou tedy zcela synonymní ve smyslu neomezené spojovatelnosti s libovolnými substantivy), nýbrž ve vztahu kontrastivní relační distribuce (ekvipolentní opozice,

K RELAČNÍ DISTRIBUCI NĚKTERÝCH INTENZIFIKUJÍCÍCH MORFÉMŮ
ŘECKO-LATINSKÉHO PŮVODU V RUSKÝCH (A ČESKÝCH) SUBSTANTIVECH

interdependence), což obecně znamená, že pouze některé kontexty, v nichž se dva prvky téže jazykové úrovně vyskytují, jsou shodné.¹ Ve zkoumaném ruském materiálu jsme našli čtyři páry výrazů, v nichž oba elementy vystupují ve vztahu volné variace, tzn. jsou zcela synonymní: *микроанкета* = *мини-анкета*, *микророгородок* = *мини-городок*, *микротурнир* = *мини-турнир*, *микросамолёт* = *мини-самолёт*. Jako doklad spojitelnosti s ekvivalentními typovými kontexty mohou však sloužit také dvojice slov *микрорассказ* :: *мини-рассказ*, *мини-фельетон*; *микроработавиана* :: *мини-автомобиль*. Naproti tomu sem nelze zařadit dvojice *микро-ЭВМ* x *мини-ЭВМ* (element *микро-* v prvním případě spojuje druhou část slova s významem řec. *mikros*, malý, jako s jeho předmětem, tj. ‚počítač vybavený mikroprocesory‘) nebo *микросквер* x *мини-парк* (v druhém případě jde o označení malého parkoviště, nikoliv parku: „В Куйбышевской области 1.910 таких ‚мини-парков‘. Каждый из них имеет от одной до 24 машин, а все они объединяют 11,6 тысячи автомобилей.“ – z tisku). Na značnou míru volné variantnosti obou elementů lze usuzovat i ze srovnání dalších jednotlivých pojmenování i celých skupin, kdy se oba prefixoidy spojují se substantivy ekvivalentních sémantických mikropolí, např.: *микровокзал* :: *мини-аэродром*; *микрораздрик* :: *мини-юбилей*; *микростолкновение* :: *мини-конфликт*; *микромотоцикл*, *микровездеход*, *микрोगрузовик* :: *мини-машина*, *мини-комбайн*, *мини-карт*, *мини-бронепоезд*; *микроразвод*, *микроработавиана*, *микроработавиана* :: *мини-мастерская*, *мини-склад*; *микродрама*, *микроспектакль* :: *мини-драматургия*, *мини-представление*, *мини-фарс* atd. Oproti tomu se však element *микро-* přednostně spojuje se substantivy v terminologických pojmenováních, jimž dodává význam ‚velmi malých, mikroskopických rozměrů‘: *микродоза* (mikroskopické množství nějaké látky), *микроринструмент* (nástroj malých rozměrů pro zvláště jemnou práci), *микроринфаркт* (infarkt nějakého orgánu s nepatrným rozsahem poškození), *микроробъект* (mikroskopická částice nějaké látky jako předmět zkoumání), *микросхема* (soubor elementů a řetězených spojů nějakého mikrominiaturního zařízení). V češtině se kontrastivní relační distribuce elementů *микро-* a *мини-* projevuje ještě výrazněji ve smyslu vyšší míry terminologičnosti pojmenování s *микро-* (viz příklady uvedené výše), neterminologická substantiva s tímto elementem se vyskytují mnohem vzácněji (viz tamtéž). Naopak většina nových slov s *мини-* má okazionální, neterminologický charakter (*министопис*, *мини-чуник*, *минимасло*, *минипаненка*, *минипрасátko*, *минипуш*, *минирозправа*, *министат*, *минисезнамені*, *минишампионат*, *миниземětšeseni* atd.).

2. Intenzifikující prefixoidy *макро-* (z řec. *makros* = dlouhý, velký) a *макси-* (z lat. *maximus* = největší) tvoří s elementy *микро-* a *мини-* etymologicky homogenní antonymické dyády. Prepozitivní element *мега-* (z řec. *megas* =

¹ Srov. B. Palek, Základy obecné jazykovědy. Praha 1989, s. 74.

velký) je do značné míry volně variantní se synonymním *макро*–.² Okruh nových pojmenování s těmito elementy je omezený především na oblast odborné terminologie (*макрокосмос, макролингвистика, макропроект, макроуровень; мегамир, мегаструктура*), což bezpochyby souvisí s psychologickými aspekty antropocentrického nazírání světa a s gnoseologickou orientací na poznání mikrosvěta, který člověka obklopuje, jenž je přístupnější přímému pozorování. Neterminologické a okazionální tvoření s těmito specializovanými morfémy je vzácné (*макрорешение, макровредитель, макрошеф; мегамашина*). Element *макси*– je v nové ruské slovní zásobě jevem spíše výjimečným a vznikově se váže k deadjektivnímu substantivu *макси*, přejatému z angl. *taxi* pro označení módního směru z počátku 70. let, charakterizovaného prodlouženou délkou dámských oděvních součástí (jako reakce na módu mini): *макси–мода, макси–пальто, макси–платье*.³ Ve spojení se substantivy z jiných předmětných oblastí nacházíme tento element pouze v několika okazionálních neologizmech, vesměs ve významu ‚dlouhý, dlouhotrvající‘: *макси–афера, макси–день, макси–ночь, макси–серия* (mnohadielný seriál). V češtině jsme zaregistrovali pouze okasionalizmy *maxipes* (*Fik*) a *maxikoitlety* (o vousech), avšak ze srovnání již dříve vzniklých pojmenování v ruštině a češtině vyplývá, že užití i frekvence těchto prefixoidů se v obou jazycích výrazně neliší (*макроанализа, макроклимат, макроструктура; maxiplášť, maxisukně*).

Prepozitivní element *супер*– je vzhledem ke svému původu (z lat. *super* = nad) tradičně řazen mezi prefixy, ovšem značná volnost ve spojování se substantivy spolu s významem, který vyjadřuje, ukazuje na to, že *супер*– také stojí někde mezi prefixoidy s lexikálně konkrétním významem a vlastními prefixy. Pro toto tvrzení hovoří také adjektivizační a substantivizační tendence (směřující k lexikálnímu osamostatnění tohoto elementu), které jsou prefixům v tradičním chápání cizí.⁴

² Z porovnání terminologických pojmenování s těmito prefixoidy (srov. Словарь иностранных слов, 1988) vyplývá, že elementy *макро*– a *мега*– jsou synonymní (volně variantní) např. ve slovech *макроспорангий = мегаспорангий, макроспоры = мегаспоры, макроспорофилл = мегаспорофилл*; ve slovech *макролиты :: мегалиты, макрорельеф :: мегарельеф* má však element *мега*– význam nejvyšší míry obsahu vyjádřeného motivujícím substantivem: *макролиты* (*макро*... + гр. *lithos* камень) – крупные, грубо оббитые каменные орудия, употреблявшиеся в качестве топоров и кирок в период неолита; *мегалиты* (*мега*... + гр. *lithos* камень) – древние сооружения (...) из громадных камней, служившие большей частью могильными памятниками и святилищами; *макрорельеф* – крупные формы рельефа, определяющие облик больших участков земной поверхности: горы, плоскогорья, равнины ит. п. (ср. *мегарельеф, мезорельеф, микрорельеф*); *мегарельеф* – самые крупные формы рельефа: материковые выступы, океанические впадины (...).

³ Srov. NSZ–70, s. 338.

⁴ V ruštině se se substantivní podobou slova *супер* setkáváme např. v hovorově zkrácené variantě z anličtiny přejatého slova *супермен*: “В воскресном фильме этой серии четыре супера и одна суперина будут спасать Америку” (z tisku). V češtině nacházíme adjektivní užití slova *super* např. v novinovém titulu „Závod míru jako *super*“... „V nejvyšší, *super*–kategorii, opět figuruje Závod míru...“ (z tisku); v substantivizované podobě se se slovem *super* setkáváme např. u označení druhu automobilového benzínu (tankovat n. jezdit

K RELAČNÍ DISTRIBUCI NĚKTERÝCH INTENZIFIKUJÍCÍCH MORFÉMŮ
ŘECKO-LATINSKÉHO PŮVODU V RUSKÝCH (A ČESKÝCH) SUBSTANTIVECH

Tento prefixoid se v ruštině volně spojuje se substantivy cizojazyčného i domácího původu, označujícími živé i neživé objekty stejně jako abstraktní pojmy, a dodává jim význam „nadřazený tomu, co je obvyklé, co dosud je; nejvyšší kvality, stupně, projevu“. Takto vzniklé lexikální jednotky nacházíme ve všech komunikačních sférách současné ruštiny i češtiny. V oblasti odborné terminologie jsou to např. pojmenování *суперблок*, *супердивиденд*, *суперротация*, *суперсинхротрон* (v češ. *superagregát*, *superstruktura*),⁵ ve sféře běžné mluveného jazyka jsou to např. okazionalizmy *суперлжец*, *супержулик*, *суперебѣнок* (v češ. *superden*, *superkočka*, *superšpička*). Nejsfrekventovanější je užití takovéhoto pojmenování v publicistice, kde vznikají spontánně jako kontextové neologizmy: *суператлет*, *супербогач*, *суперведомство*, *суперженщина*, *суперкрасавица*, *суперкурульщик*, *суперличность*, *супермозг*, *суперраритет*, *суперреклама*, *суперсенсация*, *супертовар* aj. („...финансировать и проводить подобный конкурс куда сложнее, чем выявлять суперкрасавиц для нужд суперрекламы супертоваров“). – z tisku); podobně v češtině *superakce*, *superauto*, *superboháč*, *superdělo*, *superhit*, *superorganizátor*, *supermelodie*, *superřepa*, *superseriál*, *supertradice*, *supervýrobek*, *superzisk* apod. V ruštině se tak element *супер-* výrazně prosazuje proti původní ruské předponě *сверх-* stejného významu (viz NSZ–60: *сверхбоевик* = *супербоевик*, *сверххищник* = *суперхищник*; NSZ–70: *сверхгород* = *супергород*, *сверхдержава* = *супердержава*) a v současné době se již oba elementy podílejí na tvorbě nových pojmenování přibližně stejnou měrou. Relační distribuce obou elementů zde (při vši tolerantnosti ruštiny k hybridnímu tvoření) sleduje preferenci provenienčně homogenního tvoření: *сверхнагрузка*, *сверхбережливость*, *сверхбогач*, *сверхвера*, *сверхвооружение*, *сверхгеройство*, *сверхналог*, *сверхосторожность*, *сверхсложность*, *сверхуничтожение* (ale také *сверхмарафон*, *сверхпродуцент*, *сверхрациональность*); X *суперавстрада*, *супергигант*, *суперконтинент*, *суперконцерт*, *суперлайнер*, *супермагистраль*, *суперраритет*, *суперферма* (ale také *супергород*, *супердержава*, *суперженщина*, *суперзвезда*). Z hlediska relační distribuce obou elementů v neologické nominaci je zajímavá také skutečnost, že *сверх-* se v současné ruštině častěji užívá při tvorbě nových adjektiv, kdežto *супер-* se přednostně spojuje se substantivy, méně často pak s adjektivy.⁶

Na periferii slovo tvorného systému současné ruštiny se pohybují intenzifikující prepozitivní elementy *гипер-* a *ультра-* a repertoár neologizmů, v nichž se tyto

na *super*), i když substantivnímu deklinačnímu systému toto slovo vzdoruje (20 l speciálu x 20 l benzínu *super*).

⁵ V češtině ovšem v terminologickém významu navíc vystupuje variantní element *supra-*, který současná ruština nezná (*supratekutost*, *supravodič*).

⁶ NSZ–60 registruje 20 nových adjektiv a 7 substantiv, NSZ–70 pak 14 adjektiv a 6 substantiv s elementem *сверх-*. Prefixoid *супер-* nacházíme v NSZ–60 u 10 substantiv a pouze 2 adjektiv (*супермодный*, *суперсовременный*), v NSZ–70 pak u 14 substantiv a pouze jediného adjektiva (*супертонкий*). Podobný poměr nacházíme i v bulletinech NRL.

morfémy vyskytují, je velmi omezený. Prefixoid *ультра-* spojuje druhou část substantiv, v nichž je obsažen, s významem lat. slova *ultra* (= nad, přes, více, krajně) jako s její vlastností. Jeho užití je vázáno především na oblast odborné terminologie (*ультрамикрофизии, ультрамикроскоп, ультраструктура*), v politické publicistice se jej pak využívá k tvoření pojmenování označujících extrémní politické postoje, směry a hnutí (*ультралеваяк, ультралевые, ультранационалист, ультрареволюционер, ультрасоционист*), v jiných souvislostech se objevuje pouze výjimečně (*ультрановизна*). Podobné je také užití elementu *ultra-* v češtině (*ultralevice, ultranacionalista, ultrapravice; ultramikroskop, ultraodstředivka, ultraspona*). Málo produktivní je v obou jazycích také intenzifikující element *гипер-* (resp. *hyper-*) z řec. *hyper* (= nad, přes), dodávající základovému substantivu význam 'velký, nadbytečný, nadsazený, přepjatý' a omezující se téměř výlučně na oblast odborné terminologie, především lékařské (*гиперадантоз, гипервентиляция*). Výjimečně se tento element objevuje v jiných terminologických systémech (*гиперреализм*) a stejně vzácné je jeho okazionální užití v publicistice a v projevech běžně mluvených: „Попеременное окунание ребенка в горячую и холодную воду (...) способствовало его *гиперзакаливанию* и созданию нечувствительности к воздействию внешних раздражителей”. – „Открытие *hypertrhu* znamená зпpавидла zánik okolních obchodníků.” – „Nesněme o nějaké *hyperspolečnosti*. Já například rozhodně nechci takovou, v níž by byli na jedné straně strašně bohatí a na druhé straně strašně chudí.” (z tisku).

Z uvedeného přehledu je patrné, že frekvence, užití a relační distribuce sledovaných řecko-latinských elementů v nově vznikající slovní zásobě obou srovnávaných jazyků nevykazuje relevantní diference. Jako typická se zde jeví dlouhodobá tendence stále širšího pronikání původně terminologických morfoelementů do běžně užívané lexikální zásoby, a to především do jazyka současné publicistiky.

ZKRATKY:

- NSZ-60 Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 60-х годов. Москва 1973.
- NSZ-70 Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов. Москва 1984.
- NRL Новое в русской лексике. Словарные материалы – 77(-83). Москва 1980 (-1987).

**К ВОПРОСУ РЕЛЯЦИОННОЙ ДИСТРИБУЦИИ НЕКОТОРЫХ
ИНТЕНСИФИЦИРУЮЩИХ МОРФЕМ ГРЕКО-ЛАТИНСКОГО
ПРОИСХОЖДЕНИЯ В РУССКИХ
(И ЧЕШСКИХ) СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ**

В статье делается попытка дать обзор употребления некоторых интернациональных словообразовательных элементов с количественной семантикой (*гипер-, макро-, макси-, мега-, микро-, мини-, супер-, ультра-*) при образовании новых имен существительных в русском и чешском языках. На основе обследования богатого лексического материала автор приходит к выводу, что в обоих языках наблюдается долговременная тенденция к все более широкому употреблению новых наименований с исследуемыми элементами вне специальной сферы общения, прежде всего в публицистических текстах. Современная публицистика часто пользуется данного типа неологизмами (*мини-мысление, мега-машина, макси-афера, супер-сенсация, ультра-новизна*) с целью добиться большей экспрессивности и привлекательности текста.

